

нища. В темному гумусовому заповненні житла знайдено розвали двох горщиків. Вони зроблені на гончарному крузі і близькі до посуду курганного типу (рис. 6, 2—5). Наявність аналогій їм серед горщиків п'ятого типу з городища Монастирьок²⁷, що мають опуклий тулуб і манжетовидні вінця (рис. 6, 4), прикрашання врізною лінією та хвилею, ще досить грубе крупнозернисте тісто датують кераміку з юрковицького житла першою половиною — серединою X ст. Можливо, житло мало відношення до поселення, розташованого на Лисій Горі.

Е. В. МАКСИМОВ, Р. С. СРЛОВ

Могильник X в. на горі Юрковица в Києве

Резюме

В 1965 г. исследовался могильник с раннехристианскими погребениями на горе Юрковица, примыкавший к могильнику II (определение М. К. Каргера). Сохранившиеся языческие детали обряда и инвентарь, датируют раскопанную часть могильника второй половиной X в. Находки в могилах вещей из снаряжения воинов-дружинников и торговцев: деревянного ведра, замка для конских пут, весовой гири указывают на принадлежность некоторых могил представителям господствующего слоя общества. Функционирование в Киеве нескольких раннехристианских могильников, одним из которых является могильник на горе Юрковица, подтверждает мнение о многочастной структуре раннесредневекового города X в., о наличии в нем нескольких культурных центров, каждому из которых соответствует одно из киевских городищ.

М. П. КУЧЕРА

Нові дані про городища Житомирщини

Автором цієї статті в 1975—1976 рр. на території Житомирської області було обстежено 13 городищ і одне селище із знахідками давньоруського часу (рис. 1)¹. До найраніших пам'яток, які слід пов'язувати з літописними племенами древлян IX—X ст., належать також городища в районі Олевську, селах Городець Овруцького р-ну, Городище на р. Церем, Пилиповичі, Дружба (колишня Жадківка, зараз передмістя Новоград-Волинського), Гульськ та Несолонь Новоград-Волинського р-ну. Одне городище (в с. Бежів Черняхівського р-ну) не збереглося². На інших п'яти укріпленнях (в селах Норинськ Овруцького р-ну, Сушани Олевського р-ну, Рудня-Городище Житомирського р-ну, Городище на р. Свинолужі і Корчівка Черняхівського р-ну) виявлено матеріали XII—XIII ст. Цим часом датується і селище поблизу с. Студениця Коростишівського р-ну.

Одержані відомості мають важливе значення для вивчення історії оборонного будівництва та господарського освоєння Давньоруського державою північних районів Правобережжя Середнього Подніпров'я.

З древлянських «городів» у літопису вперше згадується Іскоростень (сучасне м. Коростень Житомирської обл.), який був центром Деревської землі. У 945 р. біля нього древляни вбили київського князя Ігоря за порушення ним норми збору данини³. Під 946 р. згадується про існування в «Деревській землі» й інших «городів». Так, під час каральної розправи Ольги древляни «побегоша и затворишася в городех

²⁷ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городища Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі.— Археологія, 1980, 33, с. 12, рис. 8, 9.

¹ Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р.— НА ІА АН УРСР; Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1976 р.— НА ІА АН УРСР.

² Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1923 гг.).— НА ІА АН УРСР, с. 196.

³ ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 43.

своих»⁴. Тоді Ольга вирушила з військом до Іскоростеня і обложила його. Вдаючись до хитрощів, вона запропонувала жителям Іскоростеня здатись, заявивши, що «вси ваши городи предашася мне и ялися по дань, и делают нивы своя и землю свою»⁵.

Ці повідомлення перекожливо свідчать, що древляни мали свої «городи» — укріплення, які ще в середині X ст. були головною перешкодою на шляху підкорення «Древельської» землі київськими князями.

Серед семи обстежених городищ із знахідками древлянського часу городище в Городці складається з трьох природно відокремлених укріплених частин — останців (0,16, 0,20 і 1,80 га) * (рис. 2, 1). Чотири городища (Дружба, Несолонь, Городище на р. Церем, Гульськ) розміщені на високих мисах, а городище в Олевську займає останцеподібний мис, так званий Бабина Гора. З них два найбільші складаються з двох частин: в Городищі (близько 5 і 10 га) (рис. 4, 1) і Гульську (1,45 і 0,40 га) (рис. 4, 3). Порівняно значні розміри має городище в Дружбі — 0,90 га (рис. 2, 4), а в Несолоні та Олевську вони невеличкі, з площадкою відповідно 0,18 і 0,19 га (рис. 3, 1, 2). Напівзруйноване укріплення в Пилиповичах знаходиться на незначному мисоподібному підвищенні на березі р. Царем (рис. 2, 2) і мало найменші розміри (0,14 га) **.

Біля городищ в Олевську, Пилиповичах і Гульську відкрито селища. Дуже незначні сліди селища простежено з напільного боку городища в Дружбі. Якщо відсутність селищ в Городці та Городищі можна пояснити значними розмірами укріпленої площі, то в Несолоні, очевидно, немає виразних слідів селища в зв'язку з недовготривалістю функціонування укріпленої частини.

На всіх семи пам'ятках виявлено уламки ранньогончарних посудин IX—X ст. з хвилястим та лінійним орнаментом, вінця яких навскіс зрізані по краю (рис. 5, 1—11), та уламки кераміки так званого курганного типу X—XI ст. з лінійним орнаментом і манжетоподібними вінцями (рис. 5, 12—26). Найбільше їх зібрано в с. Городищі (рис. 5, 1—3, 16—23), де була заселена менша мисова частина, а на більшій знахідки трапляються в незначній кількості лише в окремих місцях. Уламки кераміки IX—XI ст. виявлено на всіх трьох частинах на городищі в Городці (рис. 5, 10—12), на городищах і селищах в Олевську (рис. 5, 6—8, 14, 15) та Гульську (рис. 5, 4, 5, 24—26) і на селищі поруч з городищем в Пилиповичах (рис. 5, 4). На останньому городищі,

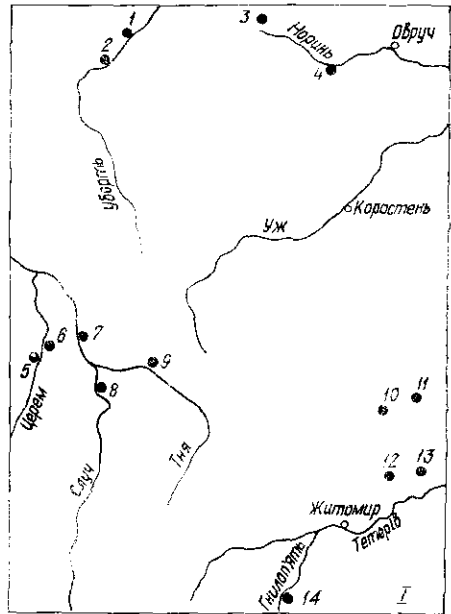

Рис. 1. Карта обстежених районів.

1 — Суцани; 2 — Олевськ; 3 — Городень; 4 — Норянськ; 5 — Пилиповичі; 6 — Городище; 7 — Дружба; 8 — Гульськ; 9 — Несолонь; 10 — Бєжів; 11 — Корчівка; 12 — Городище; 13 — Студенця; 14 — Рудня-Городище.

⁴ Там же, стб. 46.

⁵ Там же, стб. 47.

* Тут і далі подаються розміри площадок городищ без укріплень.

** В 1961 р. І. П. Русанова зафіксувала існування на городищі в с. Пилиповичах зовнішнього валу (Русанова І. П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской экспедиции ИА АН СССР за 1961 г.— НА ІА АН УРСР). Під час нашого обстеження в 1975 р. городище виявилось зруйнованим сучасною забудовою села.

забудованому сучасним селом, знайдено поодинокі уламки стінок посудин X—XI ст. Очевидно, як в Олевську і Гульську, життя в Пилиповичах існувало в основному на селищі поруч з укріпленням. Серед керамічного матеріалу з городища в с. Дружба, зібраного на поверхні та в шурфі, є нечисленні уламки стінок ранньогончарних горщиків,

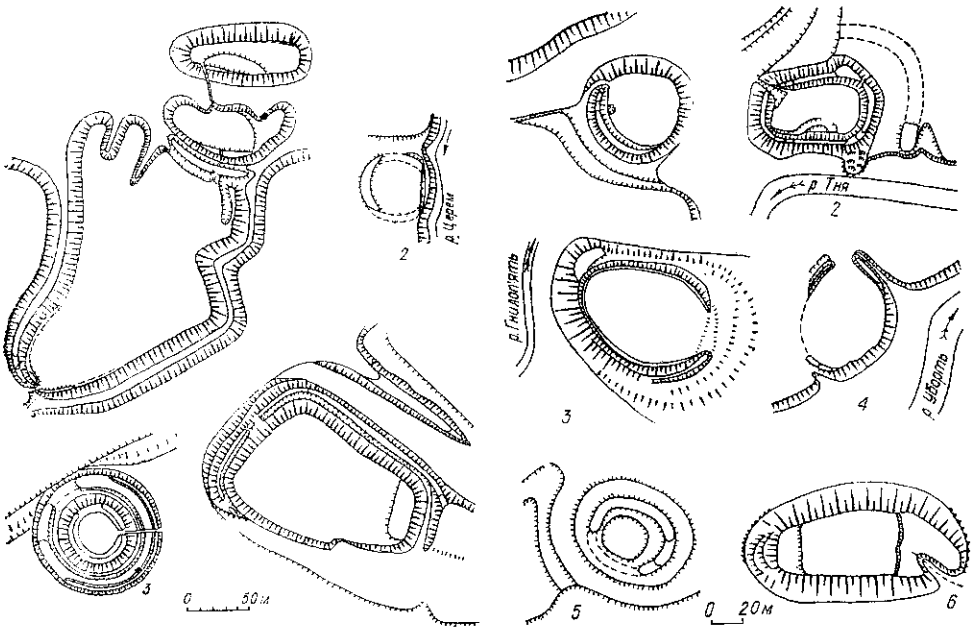

Рис. 2. Плани городищ.

1 — Горodeць; 2 — Пилиповичі; 3 — Городище на р. Свинолузі; 4 — Дружба.

Рис. 3. Плани городищ.

1 — Олевськ; 2 — Несолонь; 3 — Рудня-Городище; 4 — Сушани; 5 — Корчівка; 6 — Норянськ.

поодинокі уламки конічних мисок IX—X ст. з вертикальними стінками і прямими вінцями (уламки аналогічних мисок знайдено також в Гульську та Городищі), уламки стінок та вінець посудин X—XI ст. (рис. 5, 13, 27). На городищі в с. Несолонь площадка кам'яниста і незначний культурний шар зосереджено в пониженій південній частині. В шурфах знайдено лише уламки стінок та донець посудин X—початку XI ст. Один уламок вінця посудини, очевидно ліпної, не типовий для визначення хронології. Можливо, він належить до ранньозалізного часу (рис. 5, 54). Крім того, на поверхні укріпленої площадки виявлено поодинокі уламки кераміки XVII ст. Значно більше керамічних уламків XVI—XVII ст. зустрінuto на селищі на схід від городища. На повністю зруйнованому і спланованому городищі в с. Бежів під час обстеження не виявлено ранньосередньовічних матеріалів. За даними С. Гамченка, в шурфах на городищі було знайдено ліпну слов'янську та гончарну кераміку⁶. Поруч з городищем ним було досліджено селище та могильник з ліпною слов'янською керамікою. На цій підставі дослідники відносять укріплення в Бежові до числа раних древлянських⁷.

На ряді обстежених пам'яток життя припинилось в XI ст. На селищі в Олевську зовсім немає матеріалів XII—XIII ст., а на городищі знайдено лише два уламки стінок посудин, які за фактурою подібні до кераміки цього часу, причому в шурфах виявлено кераміку виключно

⁶ Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований..., с. 196.

⁷ Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия на территории древлян.— СА, 1958, № 4, с. 45.

IX—XI ст. і пізньосередньовічну. Відсутні матеріали XII—XIII ст. на городищі в с. Городище і, як уже згадувалось, в с. Несолонь. На городищах в Городці, Пилиповичах, Дружбі, Гульську та на селищах в Пилиповичах і Гульську в значній кількості зустрінуто кераміку XII—XIII ст. (рис. 5, 32—42). Але знахідок XI ст. на цих пам'ятках порів-

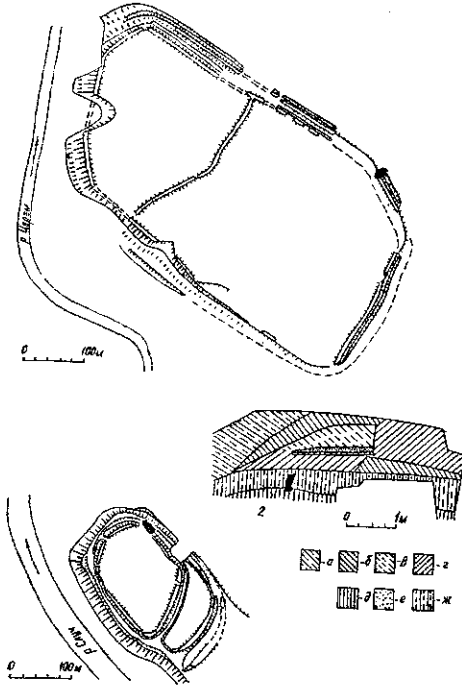

Рис. 4. Плани городищ (1, 3), і профіль зачистки валу (2).

1, 2 — городище на р. Церем; 3 — Гульськ.
 а — темно-сіра земля; б — сіра земля; в — сіра земля з шматками перепаленої глини і вкрапленнями материкового лесу; г — світло-жовтий перемішаний лес; д — світло-жовтий лес; е — сажка; ж — світло-сірий лес з темними горизонтальними прожилками.

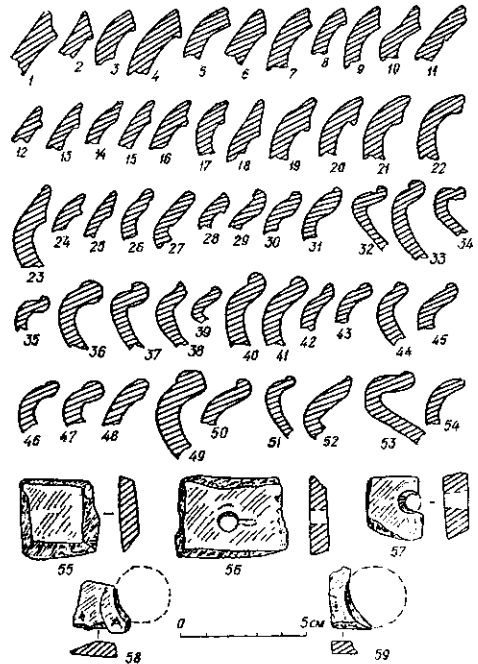

Рис. 5. Профілі вінець посудини (1—54), заготовки і відходи виробництва шиферних пряслиць (55—59).

1—3, 16—23 — городище на р. Церем; 4, 5, 24—26, 39—42 — Гульськ; 6—8, 14, 15 — Олевськ; 9, 34, 35 — Пилиповичі; 10—12, 28—30, 32, 33, 55—59 — Городець; 13, 27, 36—38 — Дружба; 31, 50, 51 — Корцівка; 43 — Городище на р. Свинолужі; 44—48 — Норинськ; 49 — Рудня-Городище; 52, 53 — Студениця; 54 — Несолонь.
 1—4, 6, 10—13, 16—23, 27—33, 36—40, 43—45, 49—51, 54—59 — городища; 5, 7—9, 14, 15, 24—26, 34, 35, 41, 42, 46—48, 52, 53 — селища.

няно мало. Взагалі, на більшості з обстежених городищ немає кераміки другої половини XI ст. Її знайдено лише на городищах в Городці і Дружбі та на селищі в Гульську (рис. 5, 26—30).

Імовірно, в XI ст. древлянські населені пункти в Олевську, Городищі та Несолоні остаточно припинили існування, а в Пилиповичах та на городищі в Гульську мало місце тимчасове запустіння.

Можна вважати, що в основі Гульського городища* збереглися укріплення ранньозалізного часу, зокрема, два зовнішні вали, які сильно розсунулись і вже майже розорані (рис. 4, 3). Відстань між валами з півдня — метрів 20, в північному напрямку вони сходились і розділяв їх лише рів. Укріплення на основній внутрішній мисовій частині були відновлені, безсумнівно, в давньоруський час. У валі на стрілці мису простежується розрив довоєнного часу, коли на городищі знаходилося укріплення. В нижній частині валу на обох протилежних краях розриву

* Гульське городище є залишками літописного Гольська 1150 р., через який проходив Ізяслав Мстиславич на шляху з Волині (через Дорогобуж, Корчеськ, Гольсько) на Київщину (див.: ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 396).

заягають перепалений лес, каміння, дубове вугілля, куски деревин. В цьому шарі товщиною 11—12 см під час зачистки зустрінuto дрібні уламки кісток тварин та два уламки стінок горщика, які за фактурою можна віднести до XII ст. Очевидно, ці залишки походять від оборонних споруд типу клітей. Після пожежі їх вал був відновлений.

У внутрішньому валі з напільного боку ближче до північно-східного краю Гульського городища є розрив, через який проходить доріжка — в'їзд на мисову площадку. Зачисткою торця валу ліворуч від входу відкрито кут кліті, яка згоріла. Під гребенем валу на глибині 75 см виявлено нижню частину поздовжньої стіни з обвуглених дубових деревин, які лежать одна на одній до глибини 1,5 м від поверхні валу, а також поперечну стіну, що продовжується під внутрішнім схилом валу в бік площадки. В горілому шарі на долівці кліті багато вугілля, сажі, перепаленого лесу і каміння. Зовні від горілої поздовжньої стіни заягає чистий світло-жовтий лес, а досередини площадки під внутрішнім схилом валу продовжується горілий шар. В ньому знайдено уламок стінки гончарної посудини з грубого тіста, яку, очевидно слід віднести до XI ст.

За плануванням оборонних споруд (значна протяжність напільного боку, двохрядна розчленована оборонна лінія), підпрямокутною формою, великими розмірами і наявністю двох укріплених частин городище в с. Городище на р. Церем належить до характерних пам'яток милоградської культури ранньозалізного віку⁸. Його укріплення були вдруге використані древлянами.

На південному краї на західній частині цього городища зберігся невеликий відрізок валу довжиною 10—12 м (рив. рис. 4, 1). У зрізі північно-західного кінця валу, поруйнованого зверху бульдозером під час будівельних робіт, під внутрішнім схилом на висоті 40 см від основи валу було помічено скупчення сажі з вугіллям, попелом, а вище — сіру землю з вкрапленнями перепаленого лесу. Зачисткою зрізу встановлено, що в цьому місці у внутрішній частині валу було споруджено напівземлянку, долівка якої встелена прошарком світло-жовтого лесу, товщиною 5—6 см (див. рис. 4, 2). На долівці заягає прошарок землі, товщиною 12 см з вугіллям, попелом та уламками кераміки X ст. Зовнішня стінка споруди викопана в світло-жовтому насипу валу, збереглася в нижній частині на висоту 55 см. Внутрішній край напівземлянки знищено зсувами насипу валу. Долівку споруди було розчищено вздовж валу на 0,5 м і впоперек на 1,5 м. На долівці в шарі вугілля з сажою і попелом лежала дубова обвуглена деревина, знайдено уламок бронзового дроту та понад 50 сильно перепалених великих уламків кераміки X ст. (рис. 5, 19—23).

Відкрита споруда не є конструктивною частиною валу, наприклад, оборонною кліттю. В інших місцях у поруйнованих валах залишків дерева чи інших конструкцій не простежено. Безсумнівно, що напівземлянка (можливо, житлова) викопана зсередини в насип валу тоді, коли останній уже існував.

Можливо, що укріплення ранньозалізного віку знаходилося на місці городища в Олевську, оскільки на площадці в шурфі виявлено характерний уламок вінця посудини другої половини I тис. до н. е.*

Матеріали розвідки свідчать і про наявність в цьому районі городищ ранньозалізного віку, які не були використані слов'янами і не ма-

⁸ Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. — Археологія, 1976, 20, с. 91.

* Писемні джерела свідчать, що Олевське городище у XVI ст. знаходилося у володінні Немиричів і на ньому Іван Немирич побудував замок. (Див.: Клепарський П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912, т. 1, с. 255.). Очевидно великий вал, що зберігся з напільного боку городища, був відновлений під час відновлення укріплень замку.

ють культурного шару. Так, за 10 км на північний схід від Олевська було обстежене мисове городище в с. Суцани Олевського р-ну, в плані овальне 65 × 55 м (0,27 га), з широким напільним боком. Вал городища в тій частині, яка збереглася, утворений з прямолінійних відрізків (див. рис. 3, 4), що характерне для городищ милоградської культури. Конструкцій у поруйнованому валу не виявлено, він насипаний з світло-сірого лесовидного ґрунту. Площадка городища використовується під город і в період обстеження була заорана, земля на ній сіра, без культурних залишків. Знайдено лише уламок горщика, подібного до кераміки не раніше XII—XIII ст. В шурфах біля північно-східного відрізка валу і на західному краю площадки культурного шару не виявлено. Є всі підстави вважати це городище пам'яткою милоградської культури.

Потужні укріплення мало городище в с. Несолоні (див. рис. 3, 2). Вал по периметру площадки з півночі і сходу має висоту зсередини до 4 м, а зовні — від 5 до 10 м, хоч рова перед ним немає. Можливо, що цей вал підсипали в XVI—XVII ст. У його зсувах ґрунт світло-жовтий з щебенем, дерев'яних конструкцій не простежено. Вал по південному краю городища нижчий і вужчий, в обривах з боку ріки і зсувах на поверхні в горілому ґрунті виступає дубове вугілля. В одному місці добре помітні поперечні і подовжні дубові деревини. За 15 м на схід і північ від основного валу з широкого напільного боку знаходився додатковий, зовнішній вал, який уже зруйнований. За даними обстежень 1956 р., вал доходив у західному напрямку до обриву, який зараз також розсунутий бульдозером. Цей вал за плануванням і місцеположенням нагадує зовнішні вали, відділені проміжком від внутрішнього укріплення, багатьох городищ милоградської культури і, очевидно, походить з ранньозалізного віку.

Наявність потужного культурного шару XII—XIII ст. на городищі в с. Дружба не дозволяє судити, до якого часу відноситься вал, що проходить біля підніжжя ескарпованого схилу (див. рис. 2, 4).

Напільний рів, в свою чергу, з'єднується з ровом-ескарпом, що проходить перед валом на схилі городища. Аналогічне поєднання валів та ровів на ескарпованому схилі та з напільного боку характерне для городища в Гульську (рис. 4, 3).

По периметру площадки на городищі в с. Дружбі слідів валу не знайдено. Залишки сильно розсунутого і розораного валу шириною 15 м, висотою близько 0,5 м простежуються лише з вузького напільного боку. Натомість напільний рів являв собою досить значну перешкоду. Судячи із значних сучасних розмірів (глибина 5—6 м, ширина понад 20 м), його було влаштовано в природній западині, яка перетворювала мис у останець.

Серед ранніх укріплень, які продовжували функціонувати в XII—XIII ст., заслуговує на увагу городище поблизу с. Городець. На північній його частині в шурфах понад північним краєм виявлено культурний шар товщиною 1,1—1,5 м з численними уламками кераміки XII—XIII ст. В нижній частині культурного шару виявлено перешарки перепаленого леса з попелом. Очевидно, вздовж північного краю знаходився ряд напівземлянкових жител. Посередині площадки культурний шар має товщину 20—25 см. Добре насичена археологічним матеріалом і середня частина городища, але кераміки XII—XIII ст. тут зустрінуто менше. Небагато її і на заораній поверхні великої південної частини городища, на якій серед підйомного матеріалу переважають уламки X—XI ст. На північній і південній частинах знайдено уламки точильних брусків, що вказують на існування ремісничого виробництва. На південній частині біля південно-західного краю, за 50 м на північ від в'їзду, відкрито сліди виробництва шиферних пряслиць. Тут на заораній поверхні зібрано квадратні заготовки (рис. 5, 55), такі ж заготовки

з просвердленою діркою (рис. 5, 56, 57) і частини заготовок після виточування в них пряслиць (рис. 5, 58, 59). Уламки шифера знайдено на середній площадці городища.

На інших обстежених городищах (в селах Норинську Овруцького р-ну, Городищі на р. Свинолужі та Корчівці Черняхівського р-ну, Рудні-Городищі Житомирського р-ну) в культурному шарі XII—XIII ст. знахідок древлянського часу не виявлено. Городище в Норинську займає останець (рис. 3, 6), Рудні-Городищі — мис (рис. 3, 3), а в Городищі (рис. 2, 3) і Корчівці (рис. 3, 5) — підвищення. Вони мають невеличку укріплену частину площею 0,40 га (перші два), 0,12 га (Корчівка) та 0,09 га (Городище).

Оригінальне за плануванням укріплення в с. Городищі складається з двох кільцевих валів, розділених ровом (рис. 2, 3). Зовнішній вал розташований дещо нижче від внутрішнього. Він невеличкий і з північного заходу зруйнований. Його найвища частина у вигляді вузького гребеня проходить по зовнішньому краю, а зсередини, понад внутрішнім ровом, вал утворює терасоподібну площадку шириною в середньому 6 м. Рова перед зовнішнім валом немає. Зачисткою в місцях руйнувань встановлено, що обидва вали перепалені. З них у внутрішньому виявлені залишки обвуглених дубових подовжніх і поперечних деревин від клітей, в яких знаходиться горілий ґрунт з уламками горщиків XII—XIII ст. (рис. 5, 43). В шурфі на краю площадки відкрито культурний шар товщиною 30 см з вуглинками, перепаленою глиною, камінням, керамікою XII—XIII ст. Селище біля городища дуже невеличке. На свіжозаораній поверхні з обох його боків по краю надзаплавної тераси, що похило спадає до річки, зустрінуто поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст.

На городищі в с. Норинську на поверхні і в двох шурфах зібрано кераміку XII—XIII ст. (рис. 5, 44, 45). В культурному шарі товщиною понад 1 м знайдено також уламки кераміки XVII ст., кахлі, каміння, перепалену глину, кістки тварин. Знахідки пізнішого й ранішого часу перемішані. На місці давньоруського городища знаходилось пізньосередньовічне укріплення. Біля підніжжя городища, крім матеріалів XVII ст., зустрічаються і уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 5, 46, 47). Одне вінце, можливо, датується кінцем XI ст. (рис. 5, 48).

За повідомленням учасника експедиції В. О. Місяця під південним схилом городища, де раніше вибирали землю для господарських потреб, знайдено заготовки для виготовлення шиферних пряслиць. В селі за 1 км на північний захід від городища на протилежному березі р. Норинь місцеві жителі знаходили заготовки для виготовлення шиферних пряслиць і хрестиків.

На городищі в с. Рудня-Городище по краю площадки з ескарпованими схилами збереглися залишки валу, а з напільного боку — рова (рис. 3, 3). Культурний шар не досить потужний, заораний ґрунт світло-сірий, з плямами гумусованої землі на місці жител. Є знахідки ранньозалізного часу (кераміка, численні уламки і скупчення злегка перепалених грудок глини) і XII—XIII ст. (рис. 5, 49). Селища біля городища не виявлено.

Городище за 2 км на схід від с. Корчівка розміщене на незначному піщаному підвищенні на краю долини струмка Корчуватого і вже повністю розоране. Збереглися контури кільцевого валу і сліди рова (рис. 3, 5). В культурному шарі зібрано чимало уламків вінець кераміки XII—XIII ст. (рис. 5, 50, 51) і одне вінце горщика кінця XI ст. (рис. 5, 31). Зустрічаються залізна руда і шлаки. За даними С. Гамченка, на захід, північ і схід від городища знаходилось селище⁹. Ви-

⁹ Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватый.— В кн.: Тр. XI АС. М., 1897, т. 2, с. 94.

разний культурний шар селища із знахідками уламків кераміки XII—XIII ст. нами простежено на схід від городища.

За 2 км на схід від с. Студениця Коростишівського р-ну С. Гамченко, досліджуючи в болоті «Стуга» острів-останець, «відрізаний з

Рис. 6. Залізні наральники і чересло з селища поблизу с. Студениця.

півдня штучною сідловиною, широким ровом, який заплив», знайшов багато уламків гончарних посудин, жорна, уламки скляних браслетів, ножі, цвяхи, ножиці, залізні шлаки¹⁰. Обстеженням встановлено, що штучних укріплень на острові не було. Він відокремлений від продов-

¹⁰ Гамченко С. С. Древний поселок и могильник в уроч. Стуга (близ с. Студеница Житомирского уезда Волынской губ.).— В кн.: ЧВИОН, Киев, 1899, кн. 13, с. 10, 11, 74—93.

ження підвищення не ровом, а неглибокою і широкою (понад 40 м) природною улоговиною. Площа цього острова з низькими й похилими неправильних обрисів краями 80 × 60 м. На північній його половині знайдено кераміку XII—XIII ст. (рис. 5, 53), уламок вінця кінця XI ст. (рис. 5, 52), залізні наральник і чересло від плуга (рис. 6). На південній частині виявлено лише поодинокі уламки стінок давньоруської кераміки. Курганний могильник, на якому проводив розкопки С. С. Гамченко, вже не помітний. Він помилково датував поселення VII—IX ст.*

Археологічні відомості про обстежені пам'ятки, крім городища поблизу с. Корчівки та селища поблизу с. Студениці, в літературі відсутні. Є публікація про обстеження городища в с. Рудня-Городище, в якій помилково вважається, що воно позбавлене укріплень і ніколи не було городищем¹¹.

На Житомирщині, таким чином, встановлюються два періоди в історії давньоруського оборонного будівництва: IX—X і XII—XIII ст. Укріплення першого періоду належали древлянському територіально-племінному об'єднанню. Частина обстежених древлянських «городів» (в Олевську, Городищі на р. Церем, Несолоні) припинила існування десь на початку XI ст. Інші (в Городці, Пилиповичах, Дружбі, Гульську) продовжували існувати до XII—XIII ст. включно. Проте матеріалів XI ст. на них виявлено мало. Зокрема, на городищі й селищі в Пилиповичах та на городищі в Гульську не виявлено кераміки другої половини XI ст. На обстеженому раніше укріпленні в с. Городищі на р. Ірші (Малинський р-н Житомирської обл.) є речі IX—X та XII—XIII ст., а XI ст.—зовсім немає¹². Це свідчить про те, що події, які призвели до запустіння одних древлянських «городів», позначились в якійсь мірі й на інших.

З літопису відомо, що «Деревська земля» була остаточно підкорена княгинею Ольгою в 946 р. після оволодіння центром цієї землі — Іскоростенем, який нею був спалений. Однак останній продовжував існувати на тому ж самому місці і в наступні століття¹³. Інші укріплення, до яких побігли древляни від переслідувань київської дружини, Ольга не захоплювала¹⁴. Отже, події 946 р. не можна безпосередньо пов'язувати зі змінами в існуванні древлянських укріплень, тим більше, що ці зміни, за археологічними даними, відбулися пізніше. В «Деревській землі», з включенням її до Київської Русі, певний час, очевидно, ще зберігались місцеві форми адміністративно-господарського управління. За Ігоря данину з древлян збирали його воевода Свенельд і сам київський князь. Метою Ольги було також одержання данини. Підкоривши Іскоростень, вона накладала на його жителів «дань тяжку» і вирушила з дружиною по «Деревській землі» «оуоставляючи оуставы и оуроки и суть,— додає літописець,— становища ея и ловища ея»¹⁵, тобто Ольга регламентувала норми данини, визначала пункти, куди її слід було доставляти і встановила місця князівського полювання.

Адміністративні заходи Ольги по впорядкуванню фіскальної системи не зачіпали існуючих порядків общинного землеволодіння і не могли раптово позначитись на внутрішньому устрою древлянського суспіль-

* Це селище на підставі повідомлень С. С. Гамченка помилково зарахував до числа городищ і П. О. Раппопорт. (Див.: *Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.*— МИА, 1956, № 52, с. 35).

¹¹ *Виезжев Р. І.* Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.— АП УРСР, 1952, т. 3, с. 205.

¹² *Кучера М. П.* Городища Волині й Поділля.— Археологія, 1979, 29, с. 64.

¹³ *Самойловський І. М.* Стародавній Коростень.— Археологія, 1970, вип. 23, с. 190—199.

¹⁴ ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 46.

¹⁵ Там же, ст. 48.

ства. Місцеві адміністративно-господарські центри — укріплені пункти продовжували існувати, але на них в першу чергу поширився вплив великокнязівської влади. Племінні древлянські князі втратили свою політичну роль і вимушені були остаточно підкоритись Києву. В 70-х роках X ст. «Деревська земля» була у володінні онука Ольги — Олега, який загинув у Вручії, рятуючись від переслідувань свого брата Ярополка¹⁶. Очевидно древлянський Вручій (сучасне м. Овруч Житомирської обл.) був столицею володінь Олега. В нових політичних умовах деякі древлянські укріплення почали втрачати своє початкове значення і запустили, а інші поступово були пристосовані до потреб розвитку Давньоруської держави. Частина жителів князі могли переселити ближче до Києва в свої вотчинні володіння. В зв'язку з подіями 946 р. літописець вказує на Вишгород, як «Ольжин город», а під 947 р. повідомляє про село цієї княгині — Ольжичі¹⁷. Частина жителів підкореного Іскоростеня Ольга «работе преда мужем своим»¹⁸. Так, очевидно, діяли й інші князі.

Археологічні відомості про древлянські городища є частиною історії племінних земель на етапі формування території Давньоруської держави.

Другий період інтенсивного оборонного будівництва на території древлян починається наприкінці XI—XII ст., коли виникає цілий ряд укріплень на нових місцях. До них належать розглянуті вище городища в Норинську (басейн р. Ужа), Корчівці, Городищі на р. Свинолужі, Рудні-Городищі (басейн р. Тетерева), а також цілий ряд інших городищ XII—XIII ст., обстежених раніше автором в басейні Тетерева на Житомирщині¹⁹, в Брусиліві Коростишівського р-ну, Соколові Горі в м. Житомирі, Зарічанах, Станишівці, Сінгурах, Городищі на р. Коденці Житомирського р-ну, Великих Коровинцях, Довбишах Чуднівського р-ну, Леніне Радомишльського р-ну. Якщо під древлянські укріплення обирались городища ранньозалізного віку та місця з максимальним природним захистом, то давньоруські укріплення засновували в різних топографічних умовах, в тому числі й на відкритій місцевості. Аналогічні зміни мали місце і на Левобережжі Дніпра, де городища роменської культури передували давньоруським укріпленим населеним пунктам.

Поява в кінці XI—XII ст. значної кількості укріплень на території сучасної Житомирщини характеризує процес інтенсивного господарського освоєння цих земель феодальною державою і свідчить про дальший розвиток давньоруської економіки і суспільних відносин. Період масового оборонного будівництва на сусідній території правобережної Київщини також припадає на кінець XI—XII ст.²⁰

Освоєння київськими князями та боярами нових земель в умовах постійної загрози з боку степу вимагало будівництва цілої мережі військово-феодальних опорних пунктів і супроводжувалось колонізацією освоєваних земель, заснуванням поруч з укріпленнями відкритих сільських поселень. Оборонне будівництво XII—XIII ст. відбиває найвищий етап соціально-економічного розвитку Давньої Русі.

¹⁶ ПСРЛ, т. 2, ст. 62.

¹⁷ Там же, ст. 49. М. М. Тихомиров припускав, що с. Ольжичі було заселено челяддю Ольги з підкорених древлян (Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские востанья на Руси XI—XIII вв., с. 31).

¹⁸ ПСРЛ, т. 2, ст. 48.

¹⁹ Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі.— Археологія, 1979, 29, с. 62—73.

²⁰ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини.— Дослідження з слов'яно-руської археології К., 1976, с. 196.

М. П. КУЧЕРА

Новые данные о городищах Житомирщины

Резюме

Автор в 1975—1976 гг. на территории Житомирской области обследовал 13 городищ, из которых три имели материалы IX—XI вв., четыре — IX, X—XIII вв. и четыре — XII—XIII вв. Одно городище, известное в литературе как раннеславянское, уже не существует, а на одном культурный слой отсутствует. Обследовано также отдельно расположенное селище XII—XIII вв., ошибочно считавшееся в литературе городищем.

Ранние городища являются остатками летописных древлянских «городов». Часть из них примерно к середине XI в. утратила значение в связи с изменением политической обстановки после включения Древланской земли в состав Киевской Руси; другая часть была превращена в военно-феодалные опорные пункты Древнерусского государства.

В конце XI—XII в. на территории Среднего Поднепровья, включая современную Житомирщину, возникает целый ряд новых укреплений, что было связано с интенсивным хозяйственным освоением этих земель киевскими князьями и боярами.